

Veel inwoners van de Veluwe buurtschappen vonden werk op Het Loo, als bosarbeider, houtvester of jachtopzichter. Vaak gingen die functies over van vader op zoon. Jaap Spek, oud boswachter en hofjager uit Gortel, vertelt hoe zijn grootvader – een bekend stroper in die tijd – in dienst kwam van de Oranjes. ‘Aankankelijk schoot hij ’s nachts met zijn stropersvrienden zijn kostje bij elkaar ... maar het waren weidelijke stropers, hoor’, haast Spek zich te zeggen. ‘Ze schoten alleen in het jachtseizoen, en alleen op konijnen, hazen en korhoenders.’ Maar op een nacht wist Speks grootvader een hert te doden, dat hij de volgende dag op een kar, verborgen onder het stro, bij een poelier in Harderwijk afleverde. Toen dit verhaal bekend werd, besloot de maatschap van het Gortelse Bos om Spek aan te stellen als jachtopzichter. ‘Daardoor was er in ieder geval één stroper minder, die bovendien zijn stropersvrienden in de gaten kon houden.’ Spek senior bleek een goede jachtopzichter en in 1890 werd hij door koningin Emma als jachtopzichter op Het Loo aangenomen. Ook Speks vader en Spek zelf werden boswachter in dienst van de Oranjes. ‘We hielden van de jacht en vonden het een eer in dienst te zijn van de koningin.’ Op de foto geeft vader Gerrit Spek een net geschoten korenhoen aan zijn 23-jarige zoon Jaap die net in dienst was bij de Oranjes. De veren van de korenhoen waren nodig op de hoed van de jachtopzichter.

In dienst van de koningin

TOEN KONINGIN WILHELMINA EN PRINS HENDRIK in 1901 met hun grootschalige aankoop van heidegronden wilden beginnen, leek dat ook voor de bewoners van de Veluwe buurtschappen een ideale oplossing. Gevangen als ze waren in een neerwaartse spiraal van armoede, konden ze hun ‘waardeloze’ heidegronden verkopen en een nieuwe toekomst opbouwen. Maar aanvankelijk dachten de bewoners van Niersen en andere buurtschappen daar anders over. Voor boeren was de heide nog steeds een onmisbaar onderdeel van hun bedrijfsvoering. De schapenmest bleef nodig om de vruchtbaarheid van hun akkers op peil te houden. Natuurlijk kenden ze de belofte van nieuwe meststoffen. Een paar kilo chilisalpeter of slakkenmeel maakte het weiden van schapen overbodig, evenals het arbeidsintensieve heideplaggen en het bemesten van de akkers. Maar de Niersense en Gortelse boeren wantrouwden deze nieuwigheid. Ze kenden de verhalen uit de nabijgelegen buurtschap Tongeren, die, gestimuleerd door hun landgoedeigenaar, hun schapen hadden verkocht. Maar de kunstmest bleek te duur en doordat er minder schapen waren ontstond een mesttekort, waardoor het akkerbouwareaal behoorlijk moest worden ingekrompen. Koningin Wilhelmina en prins Hendrik hadden waarschijnlijk niet gerekend op de aanvankelijke weerstand bij de Niersense en Gortelse boeren om de gebruiksrechten op de heide op te geven. Ze besloten daarom verdergaande voorstellen te doen en niet alleen de heide aan te kopen, maar de héle buurtschap, inclusief de akkers, de bossen en de boerderijen zelf. Dat aanbod accepteerden

de meeste bewoners wél, omdat ze verwachtten er als pachters van de koningin niet op achteruit te zullen gaan. Toch waren er boeren die zelfstandig wilden blijven en voor wie vervangende boerderijen elders in Gelderland werden gezocht. Eén landeigenaar weigerde zijn grond op te geven, en liet volgens overleveringen zelfs notarieel vastleggen dat het nooit aan de Oranjes mocht worden verkocht. Tot 1998 – toen het desondanks toch verkocht werd – bleef zijn bijna 2 hectare landbouwgrond een eilandje binnen Het Loo.

Al meteen na de aankoop van Gortel en Niersen in 1907, begonnen de bebossingswerkzaam-

heden. De zode van de nog vrijwel boomloze heide werd gebrand, geploegd en vervolgens beplant. Vooral voor het planten was veel menskracht nodig. Een bezoeker uit 1907 schatte dat er op het gehele Loo tussen de drie- en vierhonderd mensen werkzaam waren, bijna allemaal bewoners uit de buurtschappen. Jaarlijks werd er zo'n 400 hectare bos aangeplant. Er werd gewerkt in teams van twee personen. Met een wig maakte een bosarbeider een plantgat in de grond, waar een potertje een boompje in sloeg – meestal waren dat de kinderen van de bosarbeider.

Bij gemeentebesturen groeide de zorg over de geringe leeftijd van sommige kinderen, en in 1912 trachtte opperhoutvester Tutein Nolthenius ingrijpen van de gemeenten te voorkomen. Hij erkende dat er bij het planten op de 'Hoge Duvel' acht kinderen waren die nog geen twaalf jaar oud waren. Maar hij wees ook op de 'zeer behoeftige toestand' waarin de kinderen verkeerden en op het in zijn ogen niet al te zware werk. 'De kinderen zelve verkiezen dan ook het planten boven het schoolgaan, wel een bewijs dat de lichamelijke inspanning niet te groot is.' De gemeentebesturen gingen akkoord, en de bosaanplant ging door. Zonder de plantertjes zou het niet mogelijk zijn geweest om in zo korte tijd vele miljoenen bomen te planten. Jaren later, in 1929, zou prins Hendrik tijdens een bosbouwkundige lezing in Duitsland de kinderen daarvoor bedanken: 'Ich danke allen, die mithalfen, bis zu den Kindern herab, welche während der Kulturarbeit täglich weite Wege auf ihren "Klompjes" zurück legten bis zu den einsamen Stätten der Pflanzung.'

Het was vooral koningin Wilhelmina die ook oprechte zorg voor de arbeiders en hun kinderen voelde. Het idee om de plaatselijke bevolking bij de plantwerkzaamheden in te schakelen kwam voort uit de armoede die koningin Wilhelmina eerder al in Uddel had gezien, waar Hendrik en zij rond 1902 diverse gronden hadden weten aan te kopen. In 1906 vroeg koningin Wilhelmina aan opperhoutvester Tutein Nolthenius hoe de bewoners van Uddel tot meer welvaart te brengen zouden zijn. 'Door werkverschaffing gedurende de wintermaanden zou aan de bewoners van Uddel een groote weldaad bewezen kunnen worden', antwoordde hij. De arme dagloners zouden daarnaast gebaat zijn bij kleine hoeveelheden gratis kunstmest om ze 'de waarde van den kunstmest te leren kennen' – en aldus geschiedde. Ook drong Wilhelmina er bij de opperhoutvester op aan chocolademelk en erwtensoep te serveren en handgeoliede manteltjes aan de kinderen ter beschikking te stellen. Het planten vond namelijk plaats in de wintermaanden; op de open heide waren de planters blootgesteld aan wind, regen en sneeuw.

Een groot deel van de twintigste eeuw zou de Koninklijke Houtvesterij de belangrijkste werkgever blijven voor de bewoners van de buurtschappen. Na het planten moest er worden gedund en geveld. Rond de bossen moesten rasters worden geplaatst. In de kwekerijen, waar de duizenden jonge dennenboompjes werden opgekweekt, moest onkruid worden

 Koningin Wilhelmina liet in Niersen, Hoog Soeren en Uddel zogenaamde zusterhuizen bouwen, zoals hier in Niersen. De zusters werkten als een soort wijkverpleegkundigen voor het personeel van de Koninklijke Houtvesterij en de overige inwoners van de buurtschappen.

gewied en plantgoed worden verspeend. Vaak hielpen de arbeiders ook bij de drijfjachten van prins Hendrik.

Aartje Hendrika Pols-Kroes herinnert zich hoe het hele gezin werk vond op de Koninklijke Houtvesterij. Haar vader sleepte met zijn paard gevelde bomen uit het bos, en haar oudere broer vond werk als brandwacht. Hele middagen zat hij op de wachttoren bij Niersen. Bij brandalarm sprong hij op de fiets om zijn dorpsgenoten met een toeter te alarmeren. De hele bevolking rukte dan uit om te helpen bij het blussen. Later zou Aartje trouwen met Arie Pols, die al voor de oorlog bij de Koninklijke Houtvesterij in dienst kwam. Als jachtopzichter had hij onder koningin Juliana een gerespecteerde betrekking.

Juist vanwege haar warme betrokkenheid bij haar 'onderdanen' op Het Loo, verzette koningin Wilhelmina zich tegen verhoging van de pachtprijs voor landbouwgrond en de huurprijs van huizen – wat vanuit puur economisch oogpunt logisch zou zijn geweest. Ook was ze erop gebrand dat er voldoende werk was, niet alleen voor de bewoners in de aangekochte buurtschappen, maar ook voor die van Uddel, dat grotendeels buiten het Oranje-eigendom lag. Dat gaf wrijving met opperhoutvester Tutein Nolthenius, die zich verantwoordelijk voelde voor de bedrijfseconomische resultaten. Al in 1924 wees hij Wilhelmina op het veel te hoge aantal vaste medewerkers op de Houtvesterijen. Bovendien had de koningin wildakkers uitgegeven aan de armste boeren en landarbeiders van Uddel, die zij konden gebruiken als landbouwgrond. Dit was zeer tegen de zin van houtvester Beijer, die daarmee in zijn houtvesterij een belangrijke voedselbron voor het wild verloren zag gaan.

De verschillen van inzicht verdiepten zich in de jaren dertig. De Houtvesterij bood de bewoners van Gortel, Niersen, Hoog Soeren en Uddel in de crisisjaren een bestaanszekerheid die elders op de Veluwe niet te vinden was. Op het voornemen van koningin Wilhelmina om een werklozenfonds in te stellen, kwam kritiek van opperhoutvester Van Suchtelen van de Haare, die Tutein Nolthenius in 1929 was opgevolgd. 'Uddel is thans reeds overbevolkt en het breidt zich nog steeds uit', schreef hij in december 1930. 'De bevolking zal zich steeds meer gesterkt voelen in haar idee, dat de houtvesterijen maar voor werk moeten zorgen en zal zich niet de minste moeite getroosten om elders werk te vinden, temeer niet omdat H.M. wil dat het werkverschaffingsloon niet met opzet lager wordt gesteld dan de plaatselijke markt betaalt.'

Ook op sociaal en maatschappelijk gebied deed Wilhelmina veel voor de bewoners van Het Loo. In Niersen, Hoog Soeren en Uddel liet ze zusterhuizen bouwen, van waaruit zusters als een soort wijkverpleegkundigen het personeel en de bevolking bedienden. Ze nam een maatschappelijk werkster in dienst, die bij problemen kon helpen. Ze liet een muziekkorps, een zangkoor en een meisjesvereniging oprichten, en ook op dorpsfeesten was de koningin soms van de partij. Op de modelboerderij in het Paleispark kregen boeren landbouwvoorlichting, onder andere over het gebruik van kunstmest, dat veelal gratis ter beschikking werd gesteld. Om de landbouwontwikkeling te stimuleren organiseerde 'Het Paleis' landbouwwedstrijden voor zijn bewoners. De opperhoutvester en de bedrijfsleider van de modelboerderij gaven punten voor de stand van de gewassen en de conditie van het vee. De ouders van Aartje Kroes – van huis uit boeren – wisten twee keer te winnen. Ze hadden er een tafellaken en een schilderij aan overgehouden, dat ze zorgvuldig bewaarden.

'Wilhelmina was erg geliefd', vertelt Aartje Kroes, 'en zeer betrokken. Toen mijn broer ernstig ziek was kwam de koningin bij ons op bezoek.' Voor het dochttertje van een andere dorpsbewoner liet Willemientje, zoals de koningin liefkozend genoemd werd, de kleren bezorgen die 'Juliaantje' niet meer pasten. En voor wie problemen had, was Wilhelmina zelfs persoonlijk te bereiken. Als ze in het bos aan het schilderen was, werd ze wel eens benaderd

Heidevelden

Zo'n 1700 hectare van Het Loo bestaat tegenwoordig nog uit heide. Maar de schaapskudden en plaggende boeren die de heide vroeger openhielden zijn met het einde van het oude landbouwsysteem ook verdwenen. Om te voorkomen dat de heide nu langzaam zou dichtgroeien met bos, worden de heidevelden op Het Loo tegenwoordig zo af en toe met graafmachines afgeplagd, zoals hier op de Soerense Heide. Dat gebeurt niet alleen

om het prachtige historische heidelandschap te behouden, maar ook omdat er op de heidevelden veel bijzondere dieren leven, zoals de nachtzwaluw, de roodborsttapuit en reptielen als adder en ringslang. Ook voor de heidestruiken zelf en voor de bijzondere pioniersvegetaties die zich op de minerale ondergrond kunnen vestigen en handhaven, is het nodig om de toplaag zo nu en dan plaatselijk af te plaggen.

Gortel en Niersen zijn de best bewaarde buurtschappen van Het Loo, waarin het oorspronkelijke Veluwe boerenlandschap nog goed te herkennen is, met zijn oude wildwallen, akkers, zandpaden en boerderijen. Veel oude Veluwe landbouwgehuchten zijn in de afgelopen eeuw sterk van karakter veranderd. Vaak bleek de intensieve veehouderij uiteindelijk de enige rendabele vorm van landbouw, die met z'n stallen, silo's en maisakkers echter een zware wissel op het landschap trok. Met de ruilverkavelingen werden houtwallen opgeruimd en akkers rechtgetrokken. Door het sociale en economische beleid op Het Loo en het feit dat alle gronden en gebouwen in handen waren van de Oranjes, heeft deze 'normale' landbouwontwikkeling de afgelopen eeuw op Het Loo niet plaatsgevonden. Door die aanvankelijke 'achterstand' kon het oorspronkelijke agrarische landschap behouden blijven, waardoor Gortel en Niersen tegenwoordig tot de mooiste dorpjes op de Veluwe behoren. Gortel, hier op de foto, is aangewezen als 'beschermd dorpsgezicht'.

door dorpingen, bijvoorbeeld met een verzoek om een extra kamer vanwege gezinsuitbreiding. De houtvester, die eerder negatief had beslist, kreeg dan te horen dat het verzoek toch gehonoreerd moest worden.

Nieuwe zakelijkheid

IN NIERSEN EN GORTEL IS EEN GEVESTIGDE SFEER met feodale gebruiken en weinig zakelijke verhoudingen', rapporteerde het hoofd van de Provinciale Landbouwkundige Dienst in 1964 aan de commissaris der Koningin in de Provincie Gelderland, twee jaar na het overlijden van prinses Wilhelmina. 'Zowel de bevolking als de Koninklijke Houtvesterij kunnen zich hier moeilijk van losmaken, zodat steeds stilzwijgend of openlijk wordt verwacht dat "het Paleis" zal zorg dragen voor allerlei taken die normaal niet door een verpachter of een werkgever worden gedaan.'

Onder koningin Juliana, die zelf op Paleis Soestdijk woonde, verminderde de verbondenheid tussen de

dorpsbewoners en de Oranjes. Bovendien was de financiële situatie van de Veluwe domeinen zorgwekkend, mede als gevolg van de kosten van Wilhelmina's sociale programma. De economische omstandigheden waren daarnaast ook gewijzigd. De lonen waren in het naoorlogse Nederland sterk gestegen – ook voor bosarbeiders – terwijl de houtprijzen daar flink bij waren achtergebleven. In 1963 voorzag opperhoutvester Reinders een jaarlijks exploitatie-tekort van bijna een kwart miljoen gulden – en dus moest er wat gebeuren.

De bewoners van Niersen en Gortel voelden deze veranderingen feilloos aan en misten Wilhelmina's zorg. Nu zij er niet meer was, werden verzoeken ambtelijk afgehandeld en maar zelden gehonoreerd. De bewoners klaagden over achterstallig onderhoud aan huizen, boerderijen en wegen en over de slechte aansluiting op het openbaar vervoer. De zustercomités stonden ter discussie en overwogen werd over te stappen op het reguliere kruiswerk, zoals overal elders in Nederland. Maar de grootste klacht betrof het slechte sociale klimaat. Bewoners verdachten elkaar ervan voorgetrokken te worden door de Houtvesterij. Waarom lukte het de een wel een baantje, extra pachtgrond of een verbouwing te regelen en kreeg een